

С. Сухачов, С. Рудницький
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР БІДНОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

© Сухачов С., Рудницький С., 2007

Здійснено аналіз політичного виміру бідності, окреслено шляхи її локалізації, які сприяють становленню громадянських структур сучасного українського суспільства. Показано, що зменшення обсягів тіньової економіки сприяє підвищенню авторитету чесної професійної праці, яка в належний спосіб матеріально і морально стимулюється, що, своєю чергою, є об'єктивним фактором мінімізації бідності сучасного українського соціуму.

In the article analysis the political spice of the poverty and definite the main ways of her localization which assists formation of the civil structure of the modern Ukrainian society. There is showing interdependency between the deals of the “shady” economical and growing the priority of honest, professional labor. The labor is stimulating of moral and material factors. This is the objective determinate conditions to describes the poverty of the modern Ukrainian society.

Постановка проблеми. Становлення і розвиток громадянського суспільства в Україні передбачає передусім повсюдне формування потужного прошарку працюючих власників як основи середнього класу та подальшу локалізацію бідності широких верств сучасного українського соціуму, яка значною мірою унеможливує реалізацію на практиці його євроатлантичних устремлінь. Ось чому спільним знаменником усіх політичних сил України незалежно від їх ідеологічних орієнтацій має стати усвідомлення ними сутності конкретних (практичних) шляхів підвищення добробуту мільйонів пересічних українців та мінімізація бідності.

Бідність сьогодні багато в чому виступає як істотна загроза політичної стабільності українського суспільства, оскільки “...майже 80 % мешканців України бачать себе на трьох нижчих щаблях соціальної драбини. В середині цих трьох верств спостерігаються негативні тенденції: масовішою стає верства “соціальних низів”, тих, хто вважає себе капітально відчуженими і від власності, і від влади, і від соціальної поваги” [1, с. 15].

Наявність величезної маси людей, капітально відчужених від власності, влади та соціальної поваги є, з одного боку, об'єктивною умовою, яка унеможливує європейський вектор розвитку українського суспільства і становлення громадянських структур в Україні. З другого, – відсутність в українському суспільстві самодостатніх в соціально-економічному і політичному плані верств, які є фундаментом функціонування громадянського суспільства, свідчить про величезні масштаби бідності як вкрай складного соціально-економічного, політичного, духовного явища, що не може не актуалізувати проблему його подальшого аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця проблема в сучасній суспільно-політичній літературі аналізується насамперед в соціально-економічному плані [2; 3; 4; 5; 6; 7]. При цьому привертає до себе увагу стаття архієпископа Іоанна Сан-Франциського (Шаховського), в якій аналізується сутність бідності і багатства з позицій християнської церкви [8]. Наскільки нам відомо, публікацій, в яких безпосередньо досліджується саме політичний вимір бідності сучасного українського суспільства, невиправдано мало і, як виняток, слід вказати на дві роботи [9; 10].

Мета дослідження – проаналізувати політичний вимір бідності сучасного українського суспільства, який багато в чому сприяє осмисленню практичних напрямків входження українського соціуму до вкрай складної системи глобалізованого світу.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи проблему політичного виміру бідності, варто сказати, що істотним напрямком її локалізації виступає саме державна політика розвитку малого і середнього бізнесу, який виступає об'єктивною основою формування середнього класу як важливої умови консолідації суспільства та подальшого розвитку його громадянських структур. Але практичний досвід України з подальшого розвитку малого та середнього бізнесу свідчить про вкрай суперечливі тенденції в цьому напрямку. Свідченням цього є факт, що після 1992 року в Україні функціонує усього 200 тисяч нових підприємницьких структур, тоді, як скажімо, у Польщі їх нараховується 2 млн. [11, с. 68]. І якщо взяти саме політичний аспект проблеми становлення малого і середнього бізнесу як умови формування самодостатніх заможних верств суспільства, то необхідно сказати, що за даними Міністерства праці і соціальної політики України, номінальна заробітна плата у березні 2007 становила 243 долари [12], а в Польщі, згідно з оцінками економічного відділу Посольства Республіки Польща в Україні, – 920 [13], що свідчить про низький рівень мотивації праці в Україні і порівняно високий – у Польщі. Крім того, на думку професора В. Мортікова, "...факт, що зрівноважена зарплата в окремих сегментах ринку в окремих категорій працівників тяжіє до нуля, свідчить про дезорганізацію ринку праці взагалі і її окремих елементів зокрема. Незважаючи на малу зарплату слабких з економічної точки зору підприємств отримують вони гроші, яких не заробили, – не в тому розумінні, що вони не працювали, а в тому, що їх праця виявилася непотрібною споживачам, ринку і державі" [14, с.35], що аж ніяк не притаманне цивілізованому постіндустріальному ринковому суспільству, яке, як відомо, виключає наявність широких верств бідного населення.

Проблема бідності, її локалізації та остаточне подолання вкрай актуальна для сучасної України, для якої є характерним те, що саме носії інтелектуального багатства – інтелігенція в своїй переважній більшості – за своїм матеріальним станом, насамперед за рівнем доходів, відповідає статусу не стільки "нових українців", скільки "нових бідних". Ось чому подальше дослідження проблем бідності можливе лише в контексті осмислення сутності як загальнонаціональної ідеї, державної ідеології, так і їх конкретних носіїв.

Відомо, що середній клас як політична, соціально-економічна, духовна основа громадянського суспільства існує в країнах Заходу, і до якого належать насамперед люди розумової праці, але в Україні до середнього класу належить суто за майновою характеристикою так звана "обслуга олігархів", і замість дійсного розвитку середнього класу як гаранта громадянського миру, соціально-політичної стабільності та прогресу, здійснюється суто меркантильне формування малочисленної верстви населення із середніми доходами. "Причому цей прошарок, – справедливо пишуть С. Сьомій та В. Остроухов, – немає ні освітніх, ні моральних підстав для того, аби бути носієм державницької ідеології, виступати основою політичного й економічного розвитку" [10, с. 31–32].

Осмислення політичного виміру бідності, на наш погляд, полягає в усвідомленні того, що саме знедоленим несамодостатнім верствам населення, як правило, притаманне своє специфічне бачення проблем рівності та політичної свободи. Не секрет, що як раз саме бідні верстви населення часто-густо відгукуються на популістські обіцянки відомих політичних сил та заклики до протестів і масових виступів. Чому закликів до масової непокори, агресії майже не чути у багатих постіндустріальних країнах Західної Європи, США, Канади, Японії? Тому, що в цих країнах соціальною, політичною, економічною основою стабільності виступає, як ми зазначали, середній клас, який становить більшість населення цих країн. Але ці заможні (за українськими стандартами дуже багаті) верстви є власниками, високопрофесійними, високоосвіченими, а приватна власність, інститут якої виступає наріжним каменем громадянського суспільства, впродовж століть передається у спадок від покоління до покоління, є священною та недоторканою.

Причому уявлення про рівність, свободу бідних верств і заможних самодостатніх станів, які себе самоутверджують у всіх сферах суспільного життя, насамперед трудовій, як правило, діаметрально протилежні. В контексті нашого аналізу заслуговує на увагу бачення французьким Просвітництвом проблем свободи. Ще у XVIII ст. Шарль Луї Монтеск'є розглядає свободу як безпеку, тобто як упевненість громадянина у недоторканності свого життя, житла, майна.

Впродовж століть західна цивілізація створила надійні політичні, економічні, соціальні, культурні, правові механізми захисту громадянина, його свободи. А про яку впевненість у захисті життя, житла, майна може йтись, якщо українське суспільство, там само, як білоруське чи російське, розвивалося в умовах царизму та СРСР, як обезвласнене суспільство. Саме відсутність реального власника, насамперед на селі, спричинила багато в чому революції 1905–1907 рр. та жовтні 1917 р. в царській Росії. До речі, Століпінська аграрна реформа якраз і передбачала створити фермера, самодостатнього власника на селі. Якби це відбулося, то гасло більшовиків “земля селянам” зависло б у повітрі і на нього б не відгукнулися мільйони селян.

Саме бідні, безземельні селянські маси та люмпенізовані верстви міст пішли за більшовиками у жовтні 1917 р. І сьогодні в нашому суспільстві певні політичні сили намагаються підняти прапор революції, що є вкрай небезпечним, загрозливим в умовах глобалізованого світу. У цьому плані ми поділяємо позицію тих авторів, які говорять про те, що “нашій країні на найближчу перспективу “світить” нескінченний “серіал” соціально-економічних криз і загрозливе припинення притоку в економіку будь-яких інвестицій... і ще кілька псевдо- “революційних майданів”, найімовірніше, червоно-сіруватих кольорів” [15, с. 97–98].

Справедливість висновку проф. І.М. Варзара про те, що нам світить кілька псевдореволюційних майданів, підтверджується також тим, що в сучасному українському суспільстві існує вкрай небезпечний, насамперед в політичному вимірі, розрив у доходах між багатими і найменш забезпеченими верствами суспільства, що виступає об'єктивною основою подальшого розповсюдження сподівань і настроїв “відразу”, в результаті відповідних революційних дій, без повсякденної копіткої праці досягти вищого рівня матеріального добробуту. Такий розрив у доходах між багатими і найменш забезпеченими громадянами становить 60–70 разів, у той час, як співвідношення між найвищими і найнижчими доходами у суспільстві має коливатися в межах 1:10, інакше на таке суспільство чекають соціальні потрясіння [16, с. 4].

Разом з тим, досліджуючи сутність політичного виміру бідності сучасного українського суспільства, величезних її масштабів, слід сказати про неможливість значних працездатних верств населення самореалізувати себе у сфері праці і вимушених виїжджати за кордон у пошуках роботи, що викликало до життя істотну соціально-економічну і політичну проблему масової трудової міграції працездатних громадян. Така негативна тенденція набирає все більших масштабів і виступає показником соціального неблагополуччя мільйонів пересічних українців.

Так, згідно із результатами загальнонаціонального соціологічного моніторингу, що проводився Інститутом соціології НАН України в межах проекту “Україна на порозі XXI століття”, досвід тимчасової трудової міграції за кордон набули члени 10,2 % українських сімей. Оскільки в країні нараховується приблизно 15 млн. сімей, це означає, що з метою заробітку за кордон виїжджали принаймні 1,5 млн. осіб. На підставі обстежень, здійснених центрами зайнятості багатьох областей за дорученням Міністерства праці та соціальної політики України, було зроблено висновок, що загальні обсяги трудової міграції з України сягають близько 2 млн. осіб [17].

При цьому, за інформацією дипломатичних представництв України, в Польщі на заробітках перебувають 300 тис. громадян, в Італії та Чехії – по 200 тис., у Португалії – 150 тис., Іспанії – 100 тис., Туреччині – 35 тис., у США – 20 тис. У Росії лише офіційно (на основі ліцензій Федеральної міграційної служби цієї країни) працює близько 100 тис. українських громадян, загальна ж кількість українців, які працюють у цій країні, оцінюється в 1 млн. [18].

Певне уявлення про масштаби трудової міграції як істотного показника бідності сучасного українського суспільства дають дані прикордонної статистики в комбінації з результатами соціологічних опитувань міжнародних пасажирів у пунктах перетину кордону, які засвідчують, що з метою працевлаштування і торгового бізнесу здійснюється відповідно близько 4 і понад 16 %

виїздів на західному кордоні, 14 й 25 % – на східному. Враховуючи різну інтенсивність руху на різних ділянках кордону, а також той факт, що щорічно українці понад 15 млн. разів перетинають кордон у напрямку виїзду, можна підрахувати, що громадяни України приблизно 1,4 млн. разів на рік виїждять за кордон з трудовими і близько 3 млн. – з комерційними цілями [17]. Разом з тим існують й інші, значно більші оцінкові дані щодо кількості українських працівників-мігрантів. Деякі економісти називають цифру близько 5 млн. осіб. Політики піднімають її ще вище. Так, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Ніна Карпачова вважає, що на заробітки за кордон виїхали близько 7 млн. громадян [18]. Разом з тим не може не викликати занепокоєння та обставина, що за даними соціологічного опитування “Фонду демократичних ініціатив” і Київського інституту соціології 16 млн. українців хотіли б назавжди залишити Батьківщину [19]. І якщо до цих 16 мільйонів додати ще вищезгаданих 7 млн. українських заробітчанин, які працюють за кордоном, то маємо сумарну цифру 23 мільйони громадян України, які сьогодні в принципі, не пов’язують своє майбутнє з долею своєї Батьківщини. Цілком закономірно, що Україна займає третє місце у світі серед країн з кількості бажаючих змінити своє громадянство (тобто виїхати з країни) [20, с. 131], що є наочним свідченням доволі загрозливих масштабів бідності широких верств сучасного українського суспільства.

Аналізуючи проблему політичного виміру бідності сучасного українського суспільства не можна не сказати, що в умовах загострення політичної кризи в Україні маємо таке специфічне явище, як “політичний туризм” як дзеркальне відображення, з одного боку, саме значних масштабів бідності сучасного українського суспільства, а з іншого, – як показник загострення протистояння відомих політичних еліт України. В цьому плані не можна не сказати про те, що згідно з опитуванням газети “День” в Інтернеті на питання: “Що означає для вас політична криза в Україні?”, 5,6 % опитаних відповіли: “Можливість заробити гроші” [21]. І не приведи Господи, що б у подальшому зростала кількість таких людей, які б в такий спосіб “заробляли” собі на хліб насущний. Ця відповідь є яскравим свідченням того, що значна кількість працездатного населення сучасної України не задіяна безпосередньо у сфері виробництва матеріальних і духовних благ і сучасна політична криза об’єктивно сприяє тому, що така категорія населення має тенденцію до збільшення, що об’єктивно веде до політичної і соціальної дестабілізації суспільства. Крім того, цей процес потрібно розглядати на тлі негативної тенденції істотного зменшення зайнятості працездатного населення, передусім у сільському господарстві за рахунок збільшення працюючих на своїх присадибних ділянках, у своїх господарствах. На відміну від Заходу, де розгортання технологічної революції призводить до повсюдного витіснення важкої малокваліфікованої ручної праці на периферію суспільного виробництва, в Україні, особливо на селі, відбувається ніби зворотний процес, коли “проявляється дедалі більша залежність великої кількості працюючих від клімату і природних умов, властивих тому чи іншому регіону” [22, с. 8]. Така зростаюча залежність значної кількості працюючих від клімату та природних умов є одним з показників розвитку традиційних доіндустріальних суспільств минулих століть, свідченням того, що багатомільйонні верстви позбавлені реальних важелів впливу на державну владу, як важливої ознаки політичних відносин.

І в результаті маємо підстави констатувати таку вкрай негативну тенденцію сучасного українського суспільства, яка полягає в тому, що, з одного боку, зростає залежність значної маси працюючих від так званого “географічного фактора”, а з іншого, – обмеженого впливу на політичний процес широких верств саме бідного населення.

Ось чому політики усіх кольорів і орієнтацій, і насамперед ті, які перебувають сьогодні на політичному Олімпі, мають негайно виробити і втілити у життя програму локалізації бідності сучасного українського суспільства, яка, на нашу думку, виступає як істотна загроза національній безпеці країни. Аналізуючи проблему політичного виміру бідності, необхідно сказати, що драматизм сучасної політичної, економічної ситуації в українському суспільстві полягає у тому, що сьогодні “дискредитовані як соціалізм, так і ринкові відносини” [23, с. 358], через абсолютну бідність переважної частини українського соціуму.

Чому так сталося? Тому що ефективність будь-якого політичного курсу пересічний громадянин оцінює врешті-решт по вазі споживчого кошика, можливості або неможливості задовольнити свої життєві потреби. За оцінками спеціалістів в Україні кожен п'ятий найманий працівник є бідним, а частка населення із доходами, нижчими від прожиткового мінімуму, перевищує 70 % [4, с. 2]. У цьому плані заслуговує на увагу та обставина, що саме кожен п'ятий найманий працівник в Україні є бідним, що аж ніяк не притаманне цивілізованим західноєвропейським країнам, у союз з якими прагне вступити Україна.

Разом з тим слід зазначити, що у грошових доходах населення скорочується питома вага офіційної зарплати. Якщо простежити динаміку цього негативного процесу, не притаманному західному суспільству, то необхідно сказати, що у 1990 р. частка зарплати в доходах сімей становила 67,5 % [24, с. 56], у 1997 – 51,1 %, а у 1998 р. – 47,2 % від сукупних доходів [25, с. 12]. Це не повинно дивувати, якщо врахувати, що частка зарплат і пенсій у ВВП зменшилась за роки існування незалежної Української держави з 58,8 до 27 %, незважаючи на те, що частка доходів в ВВП України виросла з 21 до 41 % (для порівняння – в економіці розвинутих держав частка зарплат і пенсій у ВВП становить 60–80 %) [25, с. 12].

Ось чому створення дієвого механізму матеріальної і моральної мотивації праці шляхом підвищення зарплат могло б забезпечуватись через заплановане подвоєння ВВП протягом наступного десятиліття [26, с. 5], але сьогодні результати зростання ВВП осідають переважно у верхньому прошарку суспільства і лише крихти перепадають низовим верствам населення [5, с. 6], що виступає яскравим прикладом подальшої олігархізації сучасного українського суспільства.

Аналізована негативна тенденція розвитку сучасного українського соціуму ніби накладається на ще одну, не менш загрозливу соціально-економічну і політичну проблему суспільства: розширення обсягів тіньової економіки через втрату державою ефективного контролю за виробництвом і розподілом матеріальних та духовних благ. Достатньо сказати, що тіньова економіка створює від 40 до 60 % ВВП, а її функціонування повністю відбувається за межами правового поля держави [27, с. 68], що породжує сприятливі умови для корупції та подальшого майнового розшарування українського суспільства, яке генерує значні маси бідного населення. Функціонування нелегальної економіки значною мірою можливе завдяки наявності різночитань відповідних законодавчих актів, які через відсутність їх кодифікації і систематизації, нерідко дають можливість тіньовим ділкам вигадувати усілякі хитромудрі схеми, які дають їм можливість безкарно “ховатися” від оподаткування. Цьому також сприяє й те, що в українському суспільстві завершується жорсткий, а інколи й потворний процес первісного накопичення капіталу, який західні країни пережили десятки, якщо не сотні років тому. Відбувається, за слухними словами экс-спікера парламенту України В. Литвина, “утвердження принципу: друзям усе, ворогам закон” [28, с.2], що аж ніяк не сприяє деолігархізації українського соціуму, зменшенню масштабів тіньового сектору економіки, подолання прірви між багатими та бідними.

Відповідно ми маємо підстави говорити також про наявність в Україні двох ринків праці – легального та тіньового. Критерієм такого поділу є насамперед несплата податків у величезних масштабах, що, своєю чергою, негативно відбивається на практичному вирішенні вкрай гострих соціально-політичних проблем, насамперед мінімізації бідності та створення потужного прошарку працюючих власників як об'єктивної умови становлення й розвитку громадянських структур як ознаки постіндустріального суспільства.

Якщо несплата податків у західному суспільстві, яке впродовж тривалого часу виробило цілісну систему морально-правових механізмів несприйняття тих, хто вдається до таких протиправних дій, серйозно засуджується і карається (наприклад, прирівнюється до таких важких кримінальних злочинів, як вбивство або згвалтування), то в українському соціумі, який через об'єктивні причини свого історичного (як дожовтневого, так і радянського) досвіду майже не має цивілізованої культури і традиції сплати податків, відсутній широкий осуд з боку громадськості і держави тих, хто усілякими способами намагається приховати свої прибутки. А саме через значні податкові неплатежі постійно поглиблюється багато в чому несправедливий перерозподіл ресурсів: той, хто чесно платить податки, має одне з найвищих у Європі податкових навантажень [22, с. 5], а

той, хто уникає сплати податків по суті має можливість жити за рахунок ресурсів інших, що поглиблює і без того загрозливу прірву між багатими і бідними.

Отже, до того часу, поки, з одного боку, результати зростання ВВП будуть й надалі осідати переважно у верхньому прошарку суспільства і лише незначні крихти будуть перепадати низовим верствам населення, які нерідко змушені бути задіяними у тіньовій економіці, в українському суспільстві виглядає доволі проблематичною перспектива подолання причин хронічної бідності великої частини населення. З іншого, – наявність в сучасному українському суспільстві значних масштабів бідності багато в чому унеможливує подальший розвиток демократії та громадянських структур, оскільки тіньова економіка, яка є реальністю нашого сьогодення, є антиподом прогресивного, європейського, якщо завгодно, розвитку сучасного українського соціуму. У цьому плані заслуговує на увагу позиція тих дослідників, які наголошують на тому, що “кланово-розподільна (тобто негромадянська, а отже, й “нецивільна”) економіка породила кланову демократію і “закриту політику”, які, своєю чергою, легітимізували функціонування цієї нецивільної економіки” [29, с. 18]. Отже, тіньова економіка, яка породжує кланову демократію, має врешті-решт спільний знаменник – величезні масштаби бідності сучасного українського суспільства, без подолання яких об’єктивно унеможливується подальший розвиток громадянського суспільства в Україні. Більше того, в контексті нашого аналізу постає доволі серйозна політична проблема розриву зачарованого кола кланової демократії і тіньової економіки, яка сьогодні безумовно трансформується в імператив суспільного виживання і торкається глибинних принципів репрезентації та здійснення суспільного прогресу. Зовсім не випадково, що в основі сучасної політичної кризи в Україні, на думку Президента України В. Ющенка, лежить саме політична корупція, яка призвела до переформатування Верховної Ради і тим самим – до спотворення волевиявлення на парламентських виборах 2006 року. Ось чому остаточне розв’язання політичної кризи, безумовно, має відбутися в конституційному полі, що сприятиме подальшому євроінтеграційному курсу України та широкому залученню зовнішніх інвестицій. При цьому не потрібно забувати, що головним інвестором національної економіки є не стільки зовнішній, скільки внутрішній інвестор, що проявляється у наявності потужного прошарку працюючих власників як основи середнього класу, який виступає надійним гарантом політичної і економічної стабільності глобалізованого суспільства.

Ось чому без реального осмислення усіма провідними політичними силами країни і втілення в життя програми боротьби з бідністю неможливий процес становлення і розвитку демократії, громадянського суспільства в Україні, який ґрунтується насамперед на основі розвитку економіки інтелекту та визначається домінацією права над будь-якою посадою.

Отже, лише в умовах безумовного дотримання вимог Конституції та досягнення консенсусу політичних еліт України можна серйозно говорити про практичну реалізацію основних напрямків локалізації бідності сучасного українського суспільства, що виступає важливою умовою його інтеграції в європейський економічний, політичний та духовний простір.

Висновки. Отже, політичний вимір бідності вимагає насамперед подальшого аналізу такого специфічного для України соціально-економічного і соціально-політичного феномена, як бідність саме працюючих верств, що безумовно сприяє розширенню знань про соціально-політичні механізми функціонування громадянського суспільства в Україні. Подальше дослідження політичного виміру бідності сучасного українського суспільства дає змогу, з одного боку, інтенсифікувати наукові розвідки щодо шляхів, темпів входження України в загальноєвропейський соціально-економічний, культурний простір, а з іншого, – чіткіше визначити сутність та особливості тієї політичної, соціально-економічної ситуації, яка склалася сьогодні.

1. Черноволенко В., Іващенко О., Симончук О. Проблеми статусної легітимізації політичних і господарських еліт сучасного українського суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 4. – С. 5–28. 2. Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 166–170. 3. Попова І. Соціологічний підхід до вивчення

легітимності та легітимації. До постановки проблеми // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 21–41. 4. Інформація „Кур’єра”. Зарплата – основний показник соціальної захищеності // Пенсійний кур’єр. – 2005. – 29 квітня, – С. 2. 5. Філіпенко А. НЕП: Як не випасти із глобального цивілізаційного простору // Урядовий кур’єр. – 2005. – 20 січня. – С. 6–7. 6. Архангельський Ю., Радзієвський О., Алексєєв А. Бідність, податки та економічне зростання // Економіка України. – 2006. – №5. – С. 63–71. 7. Кузьменко Т. Український середній клас та його перспективи в контексті соціальних трансформацій // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 32. – 482 с. 8. Іоанн Сан-Франциський (Шаховський). Бідність і багатство // Людина і світ. – 2003. – №7. – С.40–43. 9. Кисельова О. Бідність в Україні: Інформаційно-аналітичний розгляд // Політична думка. – 2000. – №3. – С.3–12. 10. Сьомін С., Остроухов В. Небезпечна прірва між багатими і бідними. Щодо проблем бідності та формування середнього класу в Україні // Політика і час. – 2002. – №12. – С. 27–33. 11. Санір Жак. Україна: “Невидима рука” економічного занепаду (тези про неієвність сучасних стратегій перехідного періоду) // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 65–77. 12. http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=55411&cat_id=34942. 13. Оніщук М. (економічний радник Посольства РП в Україні) Польська економіка тримається добре // Газета польська. – №14. – 2007. – С.2. 14. Мортіков В. Роль заробітної плати в регулюванні зайнятості // Економіка України. – 2001. – № 1. – С. 34–39. 15. Варзар І. Підсумки виборів 2006: Чому ми опинилися у „популістському полоні” // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 2. – С. 97–102. 16. Щокін Г. Боротьба за національну освіту – останній рубіж в обороні українства // За Україну українську. – 2005. – № 22. – 28 листопада. – С. 4. 17. Щодо обміну досвідом з питань співробітництва з державами Європейського Союзу та іншими державами у сфері трудової міграції // <http://www.migration-info.org.ua/articleshow/article1.htm>. 18. Левцун О. Зовнішня трудова міграція в Україні як демографічна проблема // <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/4040>. 19. Газета “Субота”, 25.03.2004. – С.1. 20. Барматова С. Национальная идея в Украине: средство интеграции или основа политического раскола общества // Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку: Зб. матеріалів експертів Всеукр. експерт. мережі / Упоряд. О. Судакова. – К.: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2007. – С. 125–133. 21. Газета “День”, 26.04.2007. – С. 1. 22. Геець В. Соціогуманітарні складові переходу до соціально-орієнтованої економіки в Україні // Економіка України. – 2000. – № 2. – С. 4–12. 23. Дзюба В.И., Степанов А.П. Восхождение к гуманизму. – К., 1997. – 448 с. 24. Див.: Банківська справа. – 1997. – № 6. 25. Див.: Праця і зарплата. – 1999. – № 10. 26. Грант з Японії. Світовий банк підтримує структурні реформи в Україні // День. – 2006. – 26 жовтня. – С. 6. 27. Покритан А. Про характер виробничих відносин у сучасній Україні // Економіка України. – 1999. – № 10. – С. 61–68. 28. Литвин В. „Парламент працює в штатному режимі” / Інтерв’ю кореспондента газети „Сільські вісті” Роксани Гедеон // Сільські вісті. – 2004. – 8 жовтня. – С. 2. 29. Степаненко В. Соціологічна концепція громадянського суспільства в пострадянському контексті // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3. – С. 5–20.